Open Access
उदयगिरी - बहुभाषिक इतिहास संशोधन पत्रिका
(A Bimonthly, Refereed, & Peer Reviewed Journal of History)
Published by: AAASSHER, Mumbai, (MS) India
Journal homepage: https://udayagiri.aaassher.org/
ISSN (Online): 2583-8423
Volume 1, Issue 4, October 2023; Pages 659 – 662
DOI: 10.5281/zenodo.10279072

Original Research Article

महात्मा गांधी यांचे अस्पृश्यता निर्मूलनविषयक विचार

प्रा. देवशेट्टे सुरेश मनोहरराव

विभाग प्रमुख, इतिहास विभाग, महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय मुखेड जिल्हा: नांदेड ४३१७१५ महाराष्ट्र, भारत

Corresponding author E-mail: devshettesuresh@gmail.com

Received: 12 October, 2023 | Accepted: 26 October, 2023 | Published: 28 October, 2023

प्रस्तावना

अस्पृश्यता हा मानवजातीसाठी शाप आहे. अस्पृश्यता ही कोणत्याही राष्ट्रासाठी आणि सुसंस्कृत समाजासाठी घातक असते. महात्मा गांधींनी आपले संपूर्ण आयुष्य अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी घालवले. गांधी हे पहिले व्यक्ती होते ज्यांना उच्चवर्णीयांमध्ये अस्पृश्यतेची भावना दिसून आली. गांधींनी अस्पृश्यतेसाठी अनुसूचित जातीच्या हिंदूंना दोष दिला आणि त्यांना अस्पृश्यता दूर करण्यासाठी अनुसूचित जातीच्या हिंदूंच्या वृत्तीत बदल घडवून आणायचा होता. या कारणास्तव, गांधी हा प्रश्न हिंदू धर्म आणि जाती-जमातीच्या चौकटीत सोडवण्याच्या बाजूने होते. त्यांचा असा विश्वास होता की ज्याप्रमाणे भौतिक उन्नती ही निम्न वर्गांसाठी आवश्यक आहे, त्याचप्रमाणे उच्च जाती आणि श्रीमंत वर्गासाठी आध्यात्मिक उन्नती आवश्यक आहे.

गांधींना अस्पृश्य जातींचे धार्मिक आणि नैतिक दृष्टीकोनातून उत्थान करायचे होते, जेणेकरून जाती-जातीतील भेदभाव संपुष्टात येऊन या जातींना राष्ट्रीय एकात्मता आणि समरसतेच्या प्रवाहात आणता येईल.

अस्पृश्यतेबद्दल गांधींजीचे विचार

गांधींचे दक्षिण आफ्रिकेत २१ वर्षे वास्तव्य होते. त्यांनी वर्णभेद जवळून पाहिला आणि समजून घेतला आणि तो संपवण्याची शपथ घेतली. गांधींच्या सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक जीवनाची सुरुवात वर्णभेद, जातीयवाद आणि अस्पृश्यता यांच्यात स्वातंत्र्य, न्याय आणि बंधुत्व प्रस्थापित करण्यापासून होते.

आधुनिक भारतातील उच्चवर्णीय सामाजिक आणि राजकीय सुधारकांपैकी गांधी हे पहिले व्यक्ती होते ज्यांनी अस्पृश्यता हा केवळ हिंदू धर्मावरील डागच मानला नाही, तर भेदभावाची ही भिंतही नाहीशी करायची होती. हेच कारण आहे की गांधींच्या मनात अस्पृश्यता हा “शंभर डोकी असलेला राक्षस” होता. गांधींचा असा विश्वास होता की, "या

कलंकामुळेच एखाद्या वर्गाला स्वतःजवळ येऊ दिले जात नाही आणि काही लोकांच्या सावलीमुळे संसर्ग होतो." हा असा कलंक आहे.

एक काळी खूण आहे, जो जन्माच्या वेळी दिसून येते आणि लाखो वेळा धुतल्यानंतर निघून जात नाही. ही बुद्धी सदाचारविरोधी आहे. म्हणजेच इथे सामाजिक आधारावर माणूस केवळ स्पर्शानेच घाणेरडा आणि अपवित्र होतो. त्यांच्या मते, “अस्पृश्यता ही हिंदू धर्माच्या सुंदर बागेत उगवलेल्या अवांछित तणासारखी आहे,” जी अशा प्रकारे पसरत आहे की, त्यामुळे या बागेतील सुंदर फुले कोमेजून जाण्याचा धोका आहे. याच कारणामुळे गांधींनी अस्पृश्यता हा हिंदू धर्मावरील डाग मानला होता पण त्याला “हिंदू” धर्माचा अविभाज्य भाग मानले नाही. गांधींच्या मते, “अस्पृश्यतेमुळे अंत्योजांना अमानुष वागणूक दिली जाते.” पोटावर चालणे, गावाबाहेर ठेवणे, नकली अन्न खाणे, गांडुळे ठेवणे, मंदिरात प्रवेश करणे यासारख्या कामांपासून त्यांना वंचित ठेवण्यात आले आहे. म्हणून असा धर्म हिंदू धर्म असू शकत नाही. खरे तर गांधींनी आदिवासींच्या दयनीय अवस्थेसाठी उच्चवर्णीय हिंदूंना जबाबदार धरले. म्हणूनच ते म्हणतात, “जसे साम्राज्यवादी सरकारने (ब्रिटिश सरकारने) आपल्यावर हुकूमशाही चालवली, तशीच सवर्ण हिंदूंनी हिंदू धर्माच्या नावाखाली भंगी समाजावर हुकूमशाही चालवली आहे. म्हणूनच गांधींनी स्पष्टपणे म्हटले आहे की, “मी अस्पृश्यांचे समर्थन करतो कारण आपण त्यांच्यावर मोठा अन्याय केला आहे”.

गांधीजी म्हणतात की, अस्पृश्यतेचा एक निरोगी प्रकार सर्व धर्मांमध्ये आढळतो, तो म्हणजे स्वच्छता आणि स्वच्छतेचा नियम. परंतु अस्पृश्यतेचा हिंदू धर्मग्रंथात कोणताही पुरावा नाही कारण आज भारतात ती मानली जाते. गांधींजीच्या मते, सध्याची अस्पृश्यता हिंदू धर्माच्या हळूहळू विकासाच्या त्या टप्प्यावर अस्तित्वात आली जेव्हा गायीचे संरक्षण हा हिंदू धर्माचा भाग बनला आणि गाय ही माता गाय मानली गेली. त्या काळात सामाजिक नियमांची अत्यंत काटेकोरपणे अंमलबजावणी होत असे. त्या काळात काही लोक असे होते जे फार सुसंस्कृत नव्हते आणि ते गाईचे मांस खात राहिले, त्यांना समाजातून बहिष्कृत केले गेले आणि तेव्हापासून ते अस्पृश्य मानले गेले. त्यामुळे हे सामाजिक पाप पिढ्यानपिढ्या बापाकडून मुलाकडे संक्रमित होत राहिले. पण त्यांच्या मते, “अस्पृश्यता हा मानवतेविरुद्धचा एक मोठा गुन्हा होता.” वस्तुस्थिती अशी आहे की अस्पृश्यतेच्या उत्पत्तीवर गांधींचे कोणतेही संशोधन कार्य नव्हते किंवा त्यांना त्याची चिंताही नव्हती. गांधींजीनीच म्हटले आहे की, "अस्पृश्यता कधी अस्तित्वात आली याबद्दल निश्चितपणे काहीही सांगता येत नाही, मी फक्त अंदाज बांधू शकतो, आणि ते खरे किंवा खोटे असू शकते. पण एक आंधळा माणूस देखील पाहू शकतो की ते वाईट आहे.” तरीसुद्धा, त्यांनी कबूल केले की, “ही प्रथा समाजाच्या नापसंतीच्या वेळी काही काळ निषेध म्हणून निर्माण झाली”. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, गांधींचे मत असे होते की, “हिंदू धर्माच्या अधःपतनाच्या काही टप्प्यावर जेव्हा भ्रष्टाचार आला आणि उच्च-नीचतेची भावना त्यात शिरली, तेव्हा अस्पृश्यता अस्तित्वात आली”. त्यांच्या भाषेत, “ही प्रथा धर्माच्या नावाने आपल्यामध्ये आली आणि म्हणून धर्मात शिरली आणि घृणेशी जोडली गेली. पण त्याचा मूळ आधार धर्मात नसून श्रेष्ठत्वाचा खोटा अहंकार जन्माला आला आहे. म्हणजेच आपल्यातील दुर्बलांना आपल्या पायाखाली ठेवण्याच्या वृत्तीतून अस्पृश्यता निर्माण झाली आहे. हे इतके दिवस टिकून आहे कारण आम्ही त्यांना झोपडपट्टीत ठेवून समाजात एकरूप होऊ दिले नाही.

सत्य हे आहे की गांधींना हिंदू धर्मात अस्पृश्यता मान्य नव्हती असे ते नक्कीच मानत होते. पण ते नक्कीच मानत होते की सुरुवातीला स्वच्छतेचा कायदा होता, त्यामागे मनोवैज्ञानिक संकल्पना होत्या. हिंदू धर्मात मोक्ष मिळविण्यासाठी स्वच्छतेचा हा नियम आवश्यक होता, कारण अंतिम मोक्षासाठी शरीर आणि मन अत्यंत स्वच्छ असणे आवश्यक आहे. म्हणून, ते मोक्ष प्राप्तीचे साधन म्हणून प्राचीन काळापासून मानले आहे. पण कालांतराने श्रेष्ठत्वाचा खोटा अहंकार आत शिरला आणि घासून गेला. यासाठी ते गरीब वर्गाला जबाबदार धरतात.

सत्य असे आहे की गांधींनी अस्पृश्यता हे सर्व रोगांचे मूळ मानले होते. त्यामुळे अस्पृश्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी आपण संघटित झालो, तर याहून अधिक भौतिक आणि आध्यात्मिक कार्य काय असू शकते, अशी त्यांची इच्छा होती. हिंदू धर्मातील विसंगती म्हणून त्यांनी जमात व्यवस्था स्वीकारली. त्यांनी जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यता यांना हिंदू धर्मग्रंथांचा अनिवार्य भाग म्हणून कधीही स्वीकारले नाही. अस्पृश्यता नष्ट करून दलितांच्या उत्थानाचे ते समर्थक होते. त्यामुळे त्यांनी आपल्या विधायक कार्यक्रमात स्वराज्यापेक्षा अस्पृश्यता निर्मूलनाला अधिक महत्त्व दिले.

अस्पृश्यता निर्मूलन

गांधींना अहिंसक मार्गाने भारतीय समाजातून अस्पृश्यता नष्ट करायची होती. गांधींना भारतीय समाजात सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विषमतेची दरी दूर करून समानता आणायची होती. गांधीजींच्या धर्मातील अस्पृश्यता अत्याचाराला कारणीभूत असलेले धार्मिक आणि मानसिक अडथळे दूर करून अस्पृश्यता संपवली पाहिजे. अस्पृश्यता हा प्रश्न कसा सोडवायचा म्हणून, एकीकडे ते उच्चवर्णीयांना अस्पृश्यांना प्रवेशाचा अधिकार देऊन त्यांच्या हृदयपरिवर्तनाबद्दल बोलले, तर दुसरीकडे स्वच्छता, आरोग्यविषयक माहिती आणि स्वच्छतेची तरतूद याविषयी ते बोलले. इतर अनुसूचित जातींमध्ये राहून त्यांच्या उन्नतीबद्दल बोलायचे. जोपर्यंत समाजाला सामाजिक समता मिळत नाही, तोपर्यंत त्यांची आर्थिक आणि राजकीय उन्नती होऊ शकत नाही, असा त्यांचा ठाम विश्वास होता.

उत्थानाचे कार्य व्यक्ती आणि समाजाच्या स्वतःच्या क्षमतेवर आणि परिश्रमावर अवलंबून असते, असेही गांधी मानतात. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर गांधींचे असे ठाम मत होते की, जोपर्यंत उच्चवर्णीयांच्या आत्म्यात बदल होत नाही तोपर्यंत अनुसूचित जातींच्या अस्पृश्यतेचा अंत होणे शक्य नाही आणि उच्चवर्णीयांची उन्नती होणार नाही. त्यांना त्यांच्या कर्तव्याची जाणीव व्हावी. यामुळेच गांधींनी एकीकडे जाती आणि बिगर जाती या दोघांनाही त्यांच्या कर्तव्याची जाणीव करून देण्यासाठी निम्नवर्णीयांना मंदिरे, सार्वजनिक विहिरी, उद्याने, धर्मशाळे, स्मशानभूमी, स्मशानभूमीत प्रवेश करण्याचा अधिकार दिला. खेळाची मैदाने इ. शिक्षणासाठी चळवळी सुरू राहिल्या आणि स्वच्छता आणि इतरांच्या शिक्षणासाठी संघटना निर्माण होत राहिल्या.

गांधींच्या धर्मात, अस्पृश्यता निर्मूलन किंवा उच्चवर्णीय हिंदूंच्या उत्थानाचा प्रश्न सोडवण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे उच्चवर्णीय हिंदूंचे आत्मे बदलणे, जरी यश मिळविण्यासाठी काही वर्षे लागली तरी. म्हणून ते म्हणतात, "हा आजार कायदेशीररित्या उपचार केला जाऊ शकत नाही किंवा संसदेच्या निर्णयाने बरा होऊ शकत नाही, त्याचे उपचार पूर्णपणे आपण आपले हृदय बदलतो यावर अवलंबून आहे." म्हणूनच गांधी लिहितात की "मी बळजबरीच्या पद्धतीवर विश्वास ठेवत नाही." "मी लोकांना माझ्या सत्याच्या संकल्पनेला हृदय आणि पृथ्वीच्या पटलावर प्रभाव पाडून स्वीकारण्याचा प्रयत्न करतो. गांधींच्या मते, स्वातंत्र्याच्या वातावरणातच हृदयपरिवर्तन शक्य होते. गांधी म्हणतात, "प्रत्येक वर्णातील

प्रत्येक हिंदूने आपल्या हृदयातून अस्पृश्यतेची भावना काढून टाकली पाहिजे आणि अशा प्रकारे त्याचे संपूर्ण अंतःकरण बदलले पाहिजे हाच माझा उद्देश आहे."

निष्कर्ष

गांधीवादी दृष्टीकोन अनुसूचित जातींच्या समस्येवर केवळ आर्थिक आणि राजकीय कल्याणाच्या माध्यमातूनच तोडगा काढण्याचा विचार करत नाही, तर प्रथम सामाजिक पैलूंवर विशेष लक्ष देण्याविषयी बोलतो. कारण गांधीवाद हा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवनाचे वेगवेगळे तुकडे करून उत्थानाचा समर्थक नाही. गांधींच्या दृष्टीने अस्पृश्यता जातिवाद आणि दलितांच्या भौतिक उन्नतीची समस्या केवळ अनुसूचित जातींपुरती मर्यादित नव्हती, तर ती संपूर्ण हिंदू समाजाची किंवा संपूर्ण भारतीय समाजाची समस्या होती. हे अनुसूचित जमातीच्या कृतीने सोडवता येणार नाही. त्यासाठी समन्वित दृष्टिकोन स्वीकारण्याची गरज होती. गांधीवादाचा एक मूलभूत घटक असा आहे की मनमानी आणि सक्तीने सामाजिक बदल घडवून आणता येत नाहीत. मानसिक विचार आणि अहिंसक दृढनिश्चयानेच सामाजिक बदल घडू शकतो.

संदर्भ सूची

१. गांधी शताब्दी स्मारक ग्रंथ ‘युगपुरुष’ - वर्मा ताराचंद्र, जयपूर 1969
२. गांधी व्यक्तित्व व प्रभाव - आचार्य काका कालेलकर, नवी दिल्ली, 1936
३. महात्मा गांधीजींचे अनमोल विचार – संतोष लेंभे, 2014
४. गांधी – माणूस ते महात्मा – डॉ. रेखा शेळके, 2019
५. मो. क. गांधी, संपूर्ण वाडमय, भाग - 19, 1966
६. उषा मेहता, गांधीजी, युनिव्हर्सिटी ग्रंथ निर्माण बोर्ड गुजरात राज्य, 1987
७. सामाजिक संशोधन पद्धती – डॉ. प्रदीप आगलावे